

Agnieszka GUT
Uniwersytet Szczeciński
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych

Urząd kanclerza za panowania księcia wschodniopomorskiego Mściwoja II (1266–1294)

Pierwsze wzmianki o urzędzie kanclerza w Polsce odnoszą się do okresu panowania Bolesława Krzywoustego (1112 r.), na dworze którego działał wspomniany przez Galla Anonima kanclerz Michał¹. Z późniejszego okresu do końca XII w. przetrwały informacje o kolejnych dziewięciu kanclerzach na dworach dzielnicowych książąt polskich². Przekazy z XIII w. pozwalają już na dosyć dokładne odtworzenie personalnej obsady tego urzędu w poszczególnych dzielnicach³. Dużo większy problem niż czas istnienia i obsada tej godności stanowi jednak ustalenie zakresu działalności, której poświęcali się kanclerze okresu rozbitcia dzielnicowego. Na podstawie zachodnioeuropejskich analogii przyjmuje się najczęściej, że „kanclerz pełnił funkcje doradcze przy księciu, pomagał mu w zarządzaniu sprawami wewnętrznymi i w polityce zagranicznej, był on również opiekunem insygnium władzy, jakim była pieczęć książęca”⁴. W Europie jednak można również znaleźć przykłady tego, że mianem *cancellarius* określano każdą osobę sporządzającą dokument⁵, a związki przynajmniej niektórych kanclerzy z działalnością pisarską istnieją również w Polsce okresu rozbitcia dzielnicowego⁶. W kontekście roli kanclerzy dzielnicowych interesujące wydaje się także funkcjonowanie tego urzędu na Śląsku, gdzie na przełomie XIII i XIV w. w wielu księstwach urząd ten uległ likwidacji⁷.

O ile jednak znaczenie urzędu kanclerskiego w poszczególnych dzielnicach polskich budziło w literaturze zainteresowanie, o tyle zupełnie poza jego zasięgiem pozostało do tej pory pytanie o rolę kanclerza w księstwach wschodniopomorskich pod panowaniem dynastii Sobiesławiców. Nie znalazł

¹ M. Plezia, *Wstęp*, w: *Anonim tzw. Gall, Kronika Polska*, przekł. R. Grodecki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989, wyd. 6, s. XXII–XXIII.

² M. Bielińska, *W kwestii początków kancelarii polskiej*, *St. Źródł.* 13, 1968, s. 67; K. Maleczyński, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, cz. 1, Wrocław 1951, s. 80–84; tenże, *O kanclerzach polskich XII wieku*, w: tegoż, *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 40–46; *Dyplomatyka wieków średnich*, oprac. K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, Warszawa 1971, s. 139–141.

³ K. Maleczyński, *Zarys*, s. 113–117, 138–150, 218–239; spisy urzędników poszczególnych kancelarii (z dużymi błędami).

⁴ M. Bielińska, *W kwestii początków*, s. 70.

⁵ K. Skupieński, *Notarius a subcancellarius. Uwagi o hierarchii urzędników kancelaryjnych w Polsce dzielnicowej*, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w 65 rocznicę urodzin*, red. T. Jasiński, T. Jurek, J. M. Piskorski, Poznań 1997, s. 423–424.

⁶ K. Bobowski, *Ze studiów nad dokumentami i kancelarią Bolesława Wstydliwego*, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 36, *Historia* 9, 1965, s. 49–50; E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu 1248–1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1977, s. 135–137.

⁷ R. Żerelik, *Dokumenty i kancelarie książąt głogowskich w latach 1250–1331*, *Acta Univ. Wratisl.*, nr 902, *Historia* 59, Wrocław 1988, s. 126; A. Wałkowski, *Dokumenty i kancelaria księcia legnickiego Henryka V Grubego*, *Acta Univ. Wratisl.*, nr 1315, *Historia* 94, Wrocław 1991, s. 123–124; M. L. Wójcik, *Dokumenty i kancelarie książąt raciborsko-opolskich do początku XIV wieku*, *Acta Univ. Wratisl.*, nr 2170, *Historia* 139, Wrocław 1999, rozdziały poświęcone organizacji poszczególnych kancelarii.

on swego miejsca wśród innych urzędów wschodniopomorskich, których dzieje zostały już dosyć dobrze opracowane w polskiej literaturze⁸, a współczesnych wymogów nie spełniają stare prace Maxa Perlbacha i Władysława Łęgi, poświęcone organizacji kancelarii książąt Pomorza Wschodniego⁹.

Mimo braku badań analitycznych nad genezą i działalnością urzędu kanclerskiego na Pomorzu Wschodnim pod panowaniem miejscowej dynastii Sobiesławiców, w polskiej historiografii istnieje właściwie koncepcja jego funkcjonowania. Za jej autorów uznać można Kazimierza Jasińskiego¹⁰ i Błażeja Śliwińskiego¹¹. W myśl tej teorii urząd kanclerski ustanowiony został na Pomorzu Wschodnim przez Mściwoja II, zapewne po objęciu samodzielnych rządów nad całym Pomorzem po wojnie domowej lat 1269–1272. Urząd kanclerski połączony miał być w owym czasie z godnością proboszcza kościoła św. Katarzyny w Gdańsku. Przyjęcie takiego założenia spowodowało, że do grona wschodniopomorskich kanclerzy zaliczono wszystkich pełniących wspomnianą wyżej funkcję kościelną. Za panowania Mściwoja w związku z tym miało działać dwóch kanclerzy — Ludger¹² i Wsław, a za czasów bezpośredniego panowania na Pomorzu Przemysła II — Herman. Ani K. Jasiński, ani B. Śliwiński nie wyjaśnili jednak roli „efemerycznego”¹³ Jana *de Lugendorf*, dwukrotnie określonego mianem *cancellarius noster* w dokumentach księcia tczewskiego Sambora II. Jego postać pozostała zatem poza głównym nurtem koncepcji, która skupiła się przede wszystkim na okresie panowania Mściwoja II.

Hipoteza o trwałym wprowadzeniu urzędu kanclerskiego wydaje się być jednak dyskusyjna, w źródłach bowiem odnaleźć można tylko jednego kanclerza Mściwoja II — Ludgera, proboszcza św. Katarzyny¹⁴. Następny kanclerz wschodniopomorski — Piotr Święca — pojawił się w źródłach dopiero za panowania Władysława Łokietka w 1299 r.¹⁵ Ponowne wystąpienie w źródłach urzędu kanclerskiego za panowania tego właśnie księcia nie musi mieć jednak genetycznego związku z sytuacją sprzed 1294 r. Informacje te odnoszą się bowiem do okresu, w którym Łokietek dysponował

⁸ M. in.: J. Spors, *Urzednicy terytorialni i nadworni na Pomorzu Gdańskim i Sławiensko-Słupskim w XIII i początku XIV wieku*, Czas. Pr. Hist. 33, 1981, z. 2; tenże, *Urząd wojewody na Pomorzu Gdańskim do początków XIV wieku*, Słupskie Prace Humanistyczne, nr 4, 1983 oraz różne prace B. Śliwińskiego m.in.: *Rola polityczna możnowładztwa na Pomorzu Gdańskim w czasach Mściwoja II*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Rozprawy i monografie, nr 86, Gdańsk 1987; *O kasztelanie sławienskim Witku, urzędnikach pomorskich i zjeździe w Nakle*, „Rocznik Słupski” 8, 1990/1991; UdR. Spisy, 5: *Pomorze-Prusy Królewskie*, zesz. 1: *Urzednicy Pomorza Wschodniego do 1309 roku*. Spisy, oprac. B. Śliwiński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989, s. 26–27 [dalej: *Urzednicy Pomorza Wschodniego*].

⁹ M. Perlbach, *Das Urkundenwesen Herzog Mestwin II. von Pommerellen*, w: tegoż, *Preußisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters*, Heft 2, Halle 1886, s. 1–40; W. Łęga, *Spoleczeństwo i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII wieku*, Poznań 1956, s. 104–106.

¹⁰ K. Jasiński, *Gdańsk w okresie samodzielności politycznej Pomorza gdańskiego*, w: *Historia Gdańska*, t. 1, red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, s. 281, 307; tenże, *Z problematyki trzynastowiecznego Gdańska. Kościoły gdańskie*, Zap. Hist. 39, 1974, z. 3, s. 58; tenże, *Luder (I poł. XIII — po 1285)*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* [dalej: SBPN], t. 3, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 90–91.

¹¹ B. Śliwiński, *Herman (zm. ok. 1299)*, w: SBPN, t. 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 191–192; tenże, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003, s. 105–107 (ważne informacje w przypisach).

¹² W kwestii imienia kanclerza Mściwoja II panują duże rozbieżności w literaturze językoznawczej. *Słownik staropolskich nazw osobowych* (t. 3, red. W. Taszycki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971–1973, s. 298) utożsamia formy *Luder* i *Luderus* z imieniem Luter. Natomiast Maria Malec w pracy poświęconej imionom chrześcijańskim w średniowiecznej Polsce wywodzi to imię z języka staro-wysoko-niemieckiego (*Liudiger*) i w polskiej wersji podaje jako *Ludgierz* (*Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994, s. 271). Zapisane w pomorskich dokumentach formy tego imienia były bardzo różne: *Liudgerus* (2), *Luderus* (16), *Ludgerus* (2), *Lutherus* (4) i wskazują na możliwość łączenia tego imienia zarówno z formą *Luter* jak i *Liudiger* (*Ludgierz*). W polskiej historiografii używano formy *Luder* (najbardziej rozpowszechnionej w dokumentach), natomiast w niemieckiej — *Ludger*. Pomimo większej częstotliwości występowania formy *Luderus*, bardziej poprawna wydaje się forma *Ludger*. Wynika to przede wszystkim z faktu, że imienia *Luder* nie znają żywoty świętych. Przeciwnie *Ludger*, który żył na przełomie VIII i IX wieku, był pierwszym biskupem Münster oraz apostołem Fryzji i Westfalii. Dlatego też wbrew dotychczasowej polskiej historiografii używam imienia *Ludger* w jego współczesnym niemieckim brzmieniu.

¹³ K. Jasiński, *Luder*, s. 91.

¹⁴ Trzeba sprostować zdanie B. Śliwińskiego, który podaje ostatnio, że *Ludger* był kanclerzem dowodnie w latach 1273–1285, ponieważ pierwsza informacja o kanclerzu *Ludgerze* pochodzi z 1279 r. (*Pomorze Wschodnie w okresie rządów*, s. 106).

¹⁵ Pmrl. UB, nr 573: jednocześnie pojawia się kanclerz Piotr syn Święcy oraz podkanclerzy Czesław; M. Bielińska, *Kancelaria Władysława Łokietka w latach 1296–1299. Ze studiów nad kancelarią wielkopolską*, St. Źródł. 6, 1961, s. 59; B. Śliwiński, *Piotr Święca z Nowego zwany Kanclerzem*, w: SBPN, t. 3, s. 422–426; *Urzednicy Pomorza Wschodniego*, s. 28–29.

urzędem kanclerskim w poszczególnych częściach swojego państwa, nawet jeśli nie był on w jakimś momencie obsadzony¹⁶. Nie dziwi zatem, że taki sam urząd pojawił się w jego wschodniopomorskiej dzielnicy.

Nieudokumentowane jest również założenie o łączności urzędu kanclerskiego i urzędu proboszcza św. Katarzyny. Proboszczami w tym kościele byli Ludger — niewątpliwie kanclerz Mściwoja II — oraz Czesław, podkanclerzy pomorski Władysława Łokietka od 1299 r. Pozostałych proboszczów — Wisława i Hermana — nigdy w ten sposób nie nazwano. Z drugiej strony kolejny pomorski kanclerz — Piotr Święca — proboszczem gdańskim nie był, piastował natomiast godność prepozyta kaliskiego¹⁷.

Szukając odpowiedzi na pytanie o genezę i funkcjonowanie urzędu kanclerza Mściwoja II należy się może bliżej przyjrzeć poświadczonemu źródłowo okresowi działalności pomorskiego kanclerza. Dotyczy to zatem czasu występowania w źródłach Ludgera, proboszcza św. Katarzyny. Pomocne w tym może być również przeanalizowanie związków z książęcym dworem domniemanego drugiego kanclerza Mściwoja II — Wisława, kustosa kamieńskiego.

Jedynym potwierdzonym źródłowo kanclerzem Mściwoja II był wspomniany wyżej Ludger, któremu osobne opracowanie w *Słowniku biograficznym Pomorza Nadwiślańskiego* poświęcił Kazimierz Jasiński¹⁸. Według jego ustaleń, Ludger po raz pierwszy pojawił się w źródłach jako duchowny (*sacerdos*) kościoła św. Katarzyny w Gdańsku w 1263 r. (Pmrl. UB, nr 202), ale przypuszczalnie już wcześniej był członkiem grupy kanonickiej przy kościele grodowym w Gdańsku. Miała za tym, według Jasińskiego, przemawiać godność kapelana książęcego, którą Ludger został kilkakrotnie określony w okresie późniejszym. W latach 1279–1285 Ludger pełnił funkcję kanclerza Mściwoja II, przy czym Jasiński sugerował, że mógł tę godność otrzymać już wcześniej. Po raz ostatni Ludger został wymieniony w źródłach 8 V 1285 r., a jego zniknięcie z dokumentów Jasiński wiązał z naturalną śmiercią. Jak się wydaje, Ludger mógł być zaangażowany w różną działalność, m.in. w czasie wojny domowej lat 1269–1272, w układy pomorsko-krzyżackie z 1283 r., czy podczas sporów między klasztorami w Oliwie i Żukowie o Kępę Oksywką w 1281 r.¹⁹

Większości z tych ustaleń, zwłaszcza chronologicznych, rzeczywiście nie można negować. Kilka spraw należałoby jednak rozważyć ponownie. Pierwsza kwestia to moment pojawienia się Ludgera w źródłach, ponieważ w ostatnich latach Hainz Lingenberg zakwestionował autentyczność dokumentu z 25 listopada 1263 r.²⁰ Sprawa kolejna — to wcześniejsze związki Ludgera z książęcą kapellą i kościołem grodowym w Gdańsku. Nie wdając się w tym miejscu w szczegóły tych kwestii, sygnalizujemy tylko, że zarzuty Lingenberga można odrzucić i dokument z 1263 r. nadal można uważać za autentyczny, a jeśli chodzi o związki z książęcą kapellą, to wydaje się, że ściśle formalne powiązanie chyba nie istniało. Analiza dokumentów sprzed 1282 r., w których Ludger wystąpił jako świadek lub odbiorca, wskazuje, że mógł on w nich reprezentować duchowieństwo i mieszczan gdańskich, a w przypadku dokumentów związanych ze sporem o Kępę Oksywką (między Oliwą a Żukowem) — cystersów oliwskich. Nie widać jednak, by występował jako duchowny w jakikolwiek formalny sposób związany z dworem książęcym. Z całą pewnością nie był jednak odizolowany, o czym świadczy chociażby fakt, że w 1279 r. to on pojawił się z określeniem *cancellarius*. Ponieważ jednak obie kwestie nie mają zasadniczego znaczenia dla dalszych rozważań, dokładniejsze ich uzasadnienie należy na razie odłożyć.

¹⁶ K. Maleczyński, *Zarys dyplomatyki*, s. 283–286; J. Bieniak, *Jan, pisarz Władysława Łokietka i kanclerz łęczycki*, w: *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Publikacje IH UAM, nr 44, Poznań 2001, s. 303–314; *Dyplomatyka*, s. 156–158.

¹⁷ Pmrl. UB, nr 573.

¹⁸ Zob. przypis 10.

¹⁹ K. Jasiński, *Ludger*, s. 90–91; tenże, *Gdańsk w okresie samodzielności*, s. 299. Dodać jednak należy, że nie był on rozjemcą w sporze oliwsko-żukowskim, jak sugeruje K. Jasiński, ale gwarantem przestrzegania wyroku wydanego przez dziekana Lipharda; por. Pmrl. UB, nr 325; A. Czacharowski, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy XV wieku*, Roczn. TNT 68, 1963, z. 2, s. 45–47.

²⁰ Pmrl. UB, nr 202; H. Lingenberg, *Urkundenfälschungen des Klosters Oliva und anderer geistlicher Institutionen Pommerns (bis ca. 1310)*, Lübeck 1996, s. 139–143.

Dla dziejów urzędu kanclerskiego na Pomorzu istotniejsza jest próba określenia zakresu działań Ludgera na tym urzędzie. Z całą bowiem pewnością kanclerz nie był potrzebny w księstwie wschodniopomorskim jako zwierzchnik książęcej kancelarii, która nawet za panowania Mściwoja II pozostawała w powijakach (według wstępnych ustaleń zaledwie ok. 27% dokumentów zostało zredagowanych na dworze Mściwoja i doskonale mogli sobie z tym poradzić dwaj notariusze z tego okresu: Teodoryk i Jan). Nie widać udziału Ludgera w pracach pisarskich kancelarii Mściwoja II, nie można mu przypisać redakcji żadnego z dokumentów książęcych. Formularz używany w owym czasie w dokumentach kancelaryjnych pojawiał się również w dokumentach po 1285 r.²¹ Ludger nie wystąpił także nigdy w formule *datum per manus*, która była zresztą na tym obszarze używana bardzo rzadko. Urząd kanclerza na Pomorzu Wschodnim nie miał również żadnych tradycji. Z przodków księcia gdańskiego, urzędnika takiego powołał jedynie Sambor II, gdy w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIII w. próbował stworzyć samodzielne władztwo na terenie księstwa tczewskiego. W innym miejscu starano się przekonać, że powołanie tego urzędu miało wyłącznie charakter propagandowy, a Jan *de Lugendorf* pełnił przede wszystkim funkcje kancelaryjne, a nie polityczne. W przeciwieństwie do kanclerza Sambora II, główny zakres działań Ludgera jako kanclerza Mściwoja II stanowić mogło kontrolowanie stosunków z zakonem krzyżackim. Większość dokumentów, w których wystąpił, dotyczyła bowiem realizacji pomorsko-krzyżackiego układu w Miliczu z maja 1282 r. Zaznaczyć jednak trzeba, że Ludger jako kanclerz stosunkowo rzadko pojawiał się w książęcym otoczeniu.

Warto wobec tego zadać pytanie, dlaczego Mściwój II zdecydował się wprowadzić na swym dworze urząd nie znany dotąd w Gdańsku? Nie wymagał tego poziom wschodniopomorskiej dyplomatyki, nie istniała też chyba jakaś realna potrzeba powoływania specjalnego urzędnika do kierowania sprawami polityki zagranicznej czy wewnętrznej, skoro w burzliwych czasach panowania Świętopełka (a także później) doskonale radzono sobie przy pomocy dotychczasowych urzędników. Czy wynikało to tylko z prostego naśladownictwa polskiego wzorca organizacji dworu książęcego? Szukając odpowiedzi na to pytanie, należy przede wszystkim przyrzeć się okolicznościom politycznym, w jakich pojawił się urząd kanclerza we wschodniopomorskim księstwie Mściwoja II.

Po raz pierwszy Ludger jako kanclerz pojawił się w dokumencie z 30 VI 1279 r.²² Potem jednak przez kolejne dwa lata występował w źródłach nadal jako pleban kościoła św. Katarzyny w Gdańsku, a godnością kanclerza posługiwał się regularnie dopiero od 1282 r. Dało to K. Jasińskiemu podstawę do przypuszczenia, że Ludger mógł zostać kanclerzem Mściwoja II już w okresie wcześniejszym. Skoro bowiem kanclerz z 1279 r. nie używał później nazwy swego urzędu, to dlaczego nie miałby jej opuszczać także wcześniej, przed 1279 r.²³ Wydaje się jednak, że trzymając się informacji źródłowych, można by postawić inną hipotezę na temat początków kanclerskiej działalności Ludgera, a idąc dalej — także na temat funkcjonowania tego urzędu w księstwie Mściwoja II.

Czas, w którym Ludger po raz pierwszy nazwany został kanclerzem, nieodparcie kojarzy się ze zmianami zachodzącymi w stosunkach pomorsko-wielkopolskich, które dla lepszego zrozumienia dalszych wywodów należy pokrótce przypomnieć. Układająca się dobrze od 1271 r. współpraca z Wielkopolską, ulegała zacieśnieniu po śmierci Bolesława Pobożnego w kwietniu 1279 r., kiedy Przemysław II zjednoczył własne księstwo poznańskie z kalisko-gnieźnieńskim swego stryja, Bolesława. Zapewne już wtedy podejmowano pomorsko-wielkopolskie rozmowy na temat ścisłego powiązania obu księstw, choć w literaturze przyjęło się, że początek pertraktacji w tej kwestii związany był ze zjazdem w Lubiniu datowanym przez Krystynę Zielińską na maj-czerwiec 1281²⁴. Według

²¹ Większość kancelaryjnych dokumentów Mściwoja II mógł zredagować notariusz Teodoryk: Pmrl. UB, nr 214, 271, 273, 274, 275, 276, 283, 286, 313, 331, 349, 369, 373, 374, 384, 389, 405, 415, 416, 417, 435, 438, 439, 444, 447, 454, 463, 466, 472, 473, 475, 483, 493, 504, 507, 512, 515, 519, 516 (Przemysław II). Drugą grupę zredagować mógł Godfryd: Pmrl. UB, nr 258, 259, 264, 281 oraz dokument z 1277 r. opublikowany przez K. Zielińską (*Przywilej Mszczuja II z 1277 roku dla kasztelana puckiego Czciwora*, Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne, nr 35, Historia 5, 1969). Uzasadniam to stwierdzenie w innym miejscu.

²² Pmrl. UB, nr 308.

²³ K. Jasiński, *Luder*, s. 90–91; *Urzednicy Pomorza Wschodniego*, s. 26–27.

²⁴ K. Zielińska, *Zjednoczenie*, s. 45–48; B. Nowacki, *Przemysław II 1257–1296. Odnowiciel Korony Polskiej*, Poznań 1997, s. 84–85.

ustaleń Błażeja Śliwińskiego początek konsolidacyjnych działań mógł mieć miejsce jednak już na zjeździe w Łądzie w sierpniu 1278 r., podczas którego za pośrednictwem Przemysła II uzgodniono powrót na Kujawy księcia Siemomysła²⁵. Zwieńczeniem tej obustronnej współpracy stał się układ lenny zawarty w Kępnie 15 II 1282 r. W jego rezultacie — według Janusza Bieniaka — Przemysł II miał prawo swobodnego wjazdu na Pomorze i podejmowania decyzji dotyczących tego kraju. Mściwój II przekazał księciu wielkopolskiemu własność Pomorza, zachowując posiadanie tej ziemi w jego imieniu. Przemysł miał jednak na tym obszarze wszelkie uprawnienia, dlatego też mógł obejmować tu osobiste rządy, kiedy tylko chciał i na jak długo uznał to za potrzebne²⁶. W myśl tego układu Wielkopolska i Pomorze stały się zatem od 1282 r. jednym organizmem państwowym, w którym Pomorze jako *dominium utile* pozostawało pod władzą Mściwoja II, ale pełnioną w imieniu Przemysła II²⁷. Jak wykazał B. Śliwiński, układ w Kępnie spowodował zmiany w wewnętrznej polityce księstwa pomorskiego, których efektem był napływ na jego obszar rycerstwa wielkopolskiego zabiegającego o nadania i urzędy, oraz w polityce zagranicznej, ponieważ zbliżenie z Wielkopolską odsunęło możliwość konfliktu z Krzyżakami. Taki stan rzeczy uderzył w księstwie wschodniopomorskim przede wszystkim we wpływową dotąd pruską rodzinę Wąjsylewiczów, a efektem jej niezadowolenia był spisek zawiązany przez jednego z jej członków, Dziwana. O spisku tym nie zachowały się szczegółowe informacje, wiadomo jedynie, że miał miejsce w drugiej połowie 1285 r., po 14 maja²⁸. Nawet jednak jeśli spisek ten nie zdążył przekształcić się w otwarty bunt, to — jak sugeruje Śliwiński — sam fakt ujawnienia opozycji miał daleko idące konsekwencje²⁹. Mniej więcej w tym czasie ustał bowiem napływ na Pomorze rycerstwa z południa, co w pewnym stopniu opóźniło integrację obu księstw, choć z całą pewnością jej nie zatrzymało.

W stosunkach pomorsko-wielkopolskich widać zatem trzy przełomowe momenty. Pierwszy to rok 1279 — rok nawiązania współpracy między Mściwojem II a Przemysłem II, drugi — rok 1282, w którym zawarto wielkopolsko-pomorski układ w Kępnie, a trzeci — rok 1285, czyli czas tzw. buntu Dziwana skierowanego przeciwko coraz większemu wpływowi Wielkopolan na Pomorzu Gdańskim. Czy to przypadek, że właśnie te daty mają również ścisły związek z życiorysem Ludgera? Przypomnieć trzeba, że w czerwcu 1279 r. Ludger jednorazowo nazwany został kanclerzem. Kolejny raz z taką godnością pojawił się w listopadzie 1282 r., czyli ponad pół roku po zawarciu układu w Kępnie. Odtąd kanclerzem nazywano go we wszystkich dokumentach, w których został wymieniony, aż do 8 V 1285 r., kiedy po raz ostatni pojawił się w pomorskich źródłach dyplomatycznych.

Wydaje się, że zbieżności te są znamienne, w związku z czym warto rozpatrzyć możliwość powiązania stosunków pomorsko-wielkopolskich z pojawieniem się na Pomorzu urzędu kanclerskiego. W takim świetle wystąpienie Ludgera jako kanclerza w 1279 r. mogło mieć związek z powstającymi w owym czasie planami oddania zwierzchnictwa nad Pomorzem księciu wielkopolskiemu. W okresie tym, mimo zjednoczenia Wielkopolski w ręku Przemysła II, każda historyczna dzielnicą jego państwa zachowała własnego kanclerza; poznańskim był Wincenty Przedpełkowic, gnieźnieńsko-kaliskim zaś Andrzej Zaremba³⁰. Dołączenie trzeciej dzielnicy — pomorskiej — w mniemaniu Przemysła wymagało być może dostosowania tej dzielnicy do standardów wielkopolskich. Może już między kwietniem a czerwcem 1279 r. podjęto wstępne rozważania nad obsadą nowego w księstwie wschodniopomorskim urzędu kanclerskiego, uznając, że najodpowiedniejszym do tej funkcji duchownym będzie proboszcz św. Katarzyny, który zapewne już w 1272 r. oddał znaczące usługi Mści-

²⁵ B. Śliwiński, *Rola polityczna możnowładztwa*, s. 155–158.

²⁶ J. Bieniak, *Postanowienia układu kępińskiego 15 lutego 1282*, *Przeł. Hist.* 82, 1991, z. 2, s. 219–221.

²⁷ J. Bieniak, *Postanowienia układu*, s. 223; B. Śliwiński, *Rola polityczna możnowładztwa*, s. 168–169; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów*, s. 47–48.

²⁸ B. Śliwiński, *Rola polityczna możnowładztwa*, s. 170–181; K. Bruski, *Wajsyl*, w: *Ludzie pomorskiego średniowiecza. Szkice biograficzne*, Gdańsk 1981, s. 161 (podkreślona przede wszystkim kwestia sprawy krzyżackiej).

²⁹ B. Śliwiński, *Rola polityczna możnowładztwa*, s. 204.

³⁰ S. Krzyżanowski, *Dyplomy i kancelaryja Przemysława II*, *Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie*, Wyd. Filolog. i Hist.–Filozof., t. 8, 1890, s. 157; F. Sikora, *Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 179; J. Pakulski, *Kanclerze wielkopolscy ostatnich Piastów i ich rola w polityce wewnętrznej i zagranicznej*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 7, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1996, s. 137.

wojowi II w podporządkowaniu Gdańska³¹. Być może też wybór ten spowodowany był przewidywanymi oporami ze strony tego miasta przeciw planowanemu hołdowi lennemu. Ten jedyny dokument z 1279 r. z Ludgerem jako kanclerzem może być zatem swoistym przebłyskiem tych wstępnych decyzji, może zdradza on ambicje Ludgera, który zanadto pospieszył się z ujawnieniem światu swej nominacji na niepośledni przecież urząd. Ale zjazd w Łądzie stanowił zaledwie początek rokowań, które większego rozmachu nabrały dopiero w Lubiniu. Na to, że urząd ten w 1279 r. nie zaczął jeszcze funkcjonować, wydaje się wskazywać fakt, że Ludger nie jechał wraz z orszakiem księcia przez Kępno do Milicza w pierwszej połowie 1282 r.³² Nie brał zatem udziału w najważniejszych w owym czasie wydarzeniach politycznych.

Ponownie z tytułem kanclerza pojawił się w listopadzie 1282 r., czyli już po zawarciu układu między Mściwojem a Przemysłem. Wydaje się, że miało to ścisły związek z objęciem lennego zwierzchnictwa przez księcia wielkopolskiego i z podaniem tego wydarzenia do publicznej wiadomości. W tym miejscu warto też zwrócić uwagę na problem jawności układu w Kępnie. Część badaczy twierdzi bowiem, że wydarzenie to miało charakter tajny, część natomiast, że musiało być ono powszechnie znane³³. W kontekście tego, co powiedziano dotąd o Ludgerze i jego kanclerskim urzędzie, wydaje się, że same rokowania, trwające co najmniej od 1279 r., były rzeczywiście tajne. Świadczyć o tym może tak nagłe zniknięcie kanclerza z dokumentów między 1279 a 1282 rokiem. Natomiast ponowne jego występowanie w latach 1282–1285 stanowić może jeden z argumentów za ujawnieniem treści postanowień z Kępna. Stało się to być może nie od razu, bo między lutym a listopadem minęło sporo czasu. Ale jeżeli przyjąć, że urząd kanclerski wprowadzony został pod bezpośrednim wpływem Przemysła II z racji przejęcia przez niego Pomorza jako *dominium directum*, to jednocześnie należy uznać, że publiczne posługiwanie się tą godnością przez Ludgera mogło mieć miejsce tylko w wypadku rozpowszechnienia wiedzy na temat decyzji z Kępna.

Za związkiem między powołaniem urzędu kanclerskiego a zawarciem układu lennego w Kępnie zdaje się również przemawiać moment zniknięcia Ludgera ze źródeł po maju 1285 r. Nadmieniono już wyżej, że ten fakt skojarzyć można z datą spisku Dziwana skierowanego przeciw wzrastającym wpływom Wielkopolan, ale także przeciw złagodzonej polityce w stosunku do Krzyżaków. Zniknięcie Ludgera można połączyć z obydwojema motywami działań Dziwana. Istnieje zatem możliwość, że po 14 V 1285 r. Ludger — sprawujący urząd stworzony na wielkopolskie polecenie i zajmujący się sprawami krzyżackimi — został odsunięty od urzędu i od dworu przez książąt rozumiejących motywy działań spiskowców. W literaturze jednak fakt zniknięcia Ludgera ze źródeł łączy się najczęściej z jego naturalną śmiercią, co wydaje się również możliwością bardzo prawdopodobną ze względu na jego ponad dwudziestoletnią udokumentowaną obecność na Pomorzu (1263–1285). Znamienne jest jednak, że zniknięcie ze źródeł Ludgera łączy się ze zniknięciem wzmianek na temat wschodniopomorskiego kanclerza. Połączywszy zatem sytuację wewnętrzną z podeszłym wiekiem Ludgera, można hipotetycznie stwierdzić, że wraz ze śmiercią Ludgera, która nastąpiła między 1285 a 1289 rokiem, doszło na Pomorzu również do likwidacji politycznie niewygodnego urzędu kanclerza.

Chociaż ostatnia wzmianka o Ludgerze jest jednocześnie ostatnią informacją o kanclerzach Mściwoja II, w literaturze widziano za panowania tego księcia jeszcze jednego kanclerza — Wisława, kanonika kamińskiego, wymienianego od 1289 r. w źródłach jako pleban gdański. Ale oprócz godności proboszcza św. Katarzyny nic nie wskazuje na to, by Wisław pełnił przy Mściwoju urząd kanclerza. Jego pierwsze wystąpienie w źródłach wschodniopomorskich, w dwóch dokumentach z 23 IV 1289 r., dotyczących zmiany warunków układu między Oliwą a Żukowem na temat Kępy Oksywskiej³⁴, wyraźnie świadczy, że występował tu jako następca Ludgera, ale na urzędzie kościelnym, a nie dworskim. Na pierwszym miejscu w testacji wymieniono bowiem Wisława plebana gdańskiego i Piotra przeora św. Wojciecha w Gdańsku, czyli osoby, które pełniły wtedy te same godności, co

³¹ K. Jasiński, *Gdańsk w okresie samodzielności*, s. 299.

³² Pmrl. UB, nr 331, 332, 333, 337.

³³ K. Zielińska, *Zjednoczenie*, s. 75–76, przyp. 149 zestawia poglądy na ten temat. Sama uważa, że umowa musiała być jawna.

³⁴ Pmrl. UB, nr 449, 450.

osoby ustalone w 1281 r. jako gwaranci porozumienia oliwsko-żukowskiego³⁵. Wisław tylko w tych dwóch dokumentach użył zresztą nazwy swej wschodniopomorskiej godności³⁶, zdecydowanie częściej występował na Pomorzu Wschodnim jako członek kapituły kamieńskiej³⁷. Równie często przebywał w ogóle poza księstwem wschodniopomorskim, biorąc udział w różnorodnych czynnościach swojej kapituły, by w końcu w 1294 r. zostać jej elektem na biskupstwo kamieńskie³⁸. „Pozostaje tajemnicą godzenie funkcji w kapitule z pozostawaniem w otoczeniu księcia gdańskiego” — napisał w biografii Wisława Edward Rymar, kończąc swą wypowiedź wykrzyknikiem³⁹. Z analizy źródeł wynika jednak, że Wisław nie przebywał w tym otoczeniu szczególnie często. Był on osobą ambitną, ale swą przyszłość łączył z kapitułą kamieńską, a nie z dworem Mściwoja. Dlatego proboszczem św. Katarzyny nazwał się tylko tam, gdzie właśnie z racji pełnienia tego urzędu występował wśród świadków. W pozostałych dokumentach wystawionych na Pomorzu Wschodnim posługiwał się wyłącznie wysoką godnością kustosa kamieńskiego. Ale skoro tak istotne było dla Wisława podkreślenie swej wysokiej pozycji, to dlaczego nigdy nie nazwał się kanclerzem książęcym? Przecież była to godność zaliczana do najważniejszych w hierarchii dworskiej, świadcząca o znaczeniu osoby nią obdarzonej i zapewne pomocna w osiągnięciu biskupiego stolca!

I tu wracamy do tezy o utworzeniu urzędu kanclerskiego pod wielkopolskim wpływem i jego funkcjonowania tylko w latach 1282–1285 (ewentualnie nieco później). W takim świetle odpowiedź na postawione wyżej pytanie jest prosta. Po 1285 r. urząd kanclerski na Pomorzu Wschodnim po prostu przestał istnieć. Na jego likwidację wpłynął przede wszystkim spisek Dziwana, wyrażający dążenia antywielkopolskie. Po śmierci Ludgera Przemysł II, wiedziony zdrowym rozsądkiem, nie podtrzymywał na Pomorzu urzędu, który wyraźnie kojarzył się z wielkopolskimi wpływami, a w praktyce i tak nie odgrywał w tym księstwie żadnej realnej roli. Było to tym łatwiejsze, że ze względu na brak tradycji tego urzędu na Pomorzu nie odczuwano społecznej potrzeby jego istnienia. Przemysł II przebywał tu stosunkowo krótko i rzadko, dlatego mógł dojść do wniosku, że funkcjonowanie tego urzędu na Pomorzu nie jest aż tak istotne. Dzięki jego likwidacji niczego zatem nie tracił, a wręcz przeciwnie — w tej konkretnej sytuacji wyłącznie zyskiwał. Śmierć Ludgera stwarzała doskonałą okazję, by dać widomy znak rozluźnienia bezpośrednich więzów pomorsko-wielkopolskich, co w sytuacji antywielkopolskich knoń było posunięciem nie do pogardzenia. Wydaje się wobec tego, że urząd kanclerza stał się niejako kozłem ofiarnym sytuacji wewnętrznej na Pomorzu Wschodnim.

Podsumowując niniejsze rozważania, należy po pierwsze ograniczyć listę kanclerzy Mściwoja II wyłącznie do Ludgera, proboszcza św. Katarzyny. Nie istnieją bowiem podstawy do zakładania ścisłego związku między urzędem kanclerskim a godnością plebana kościoła św. Katarzyny w Gdańsku. Połączenie obu godności można udowodnić jedynie w przypadku Ludgera. Pozostali plebani nie występowali w źródłach jako kanclerze; jedynie Czesław pełnił urząd podkanclerzego za panowania Władysława Łokietka na Pomorzu Wschodnim. Nic nie wskazuje na to, by po śmierci Ludgera jego miejsce zostało obsadzone przez kolejnego proboszcza kościoła św. Katarzyny.

Urząd kanclerski na Pomorzu za panowania Mściwoja II pojawił się za przyczyną Przemysła II, który po zawarciu układu w Kępnie w 1282 r. stał się panem lennym Pomorza i w związku z tym dostosował istniejącą hierarchię pomorskich urzędów dworskich do hierarchii wielkopolskiej. Wcześniejsze jednorazowe wystąpienie w dokumentach Mściwoja II określenia *cancellarius* (w 1279 r.)

³⁵ Powołanie Wisława na urząd plebana gdańskiego wymaga oddzielnego opracowania, ale wynika być może ze zwrócenia się Mściwoja II w stronę Bogusława IV księcia zachodniopomorskiego, co było spowodowane układami z lat 1287–1291 (zob. B. Słowiński, *Rola polityczna możnowładztwa*, s. 190–191). Kanonik kamieński spotkał się z Mściwojem w 1287 roku w Malechowie, gdzie książę ten zawarł układ z biskupem kamieńskim Hermanem (Pmr. UB, t. 3, hrsg. v. R. Prümers, Stettin 1891, nr 1421), a potem w Słupsku 23 XI 1287, gdzie z kolei zawarł układ między Mściwojem II, Przemysłem II i Bogusławem IV (Pmr. UB, t. 3, nr 1441). Wydaje się jednak, że podczas zawierania tego układu Wisław był jeszcze reprezentantem strony zachodniopomorskiej, ponieważ świadkowie zostali wyraźnie podzieleni na trzy grupy: Pomorzanie, Polacy oraz nienazwana grupa trzecia, w której znaleźli się dwaj kanonicy kamieńscy oraz rycerze zachodniopomorscy.

³⁶ Pmrl. UB, nr 449, 450.

³⁷ Pmrl. UB, nr 463, 468, 485, 491 (fals.), 504.

³⁸ Pmr. UB, t. 3, nr 1504, 1511, 1526, 1551, 1587. E. Rymar, *Biskupi, sufragani, wikariusze generalni kamieńscy z XII–XVII wieku. Rodowody, drogi karier, chronologia*, w: tegoż, *Biskupi–mnisi–reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin 2002, s. 25–26.

³⁹ E. Rymar, *Dominikanin Piotr Polak — biskup kamieński*, w: tegoż, *Biskupi–mnisi–reformatorzy*, s. 71.

wyjaśnić można jako przejaw zacieśniających się kontaktów pomorsko–wielkopolskich i coraz bardziej krystalizujących się planów przejęcia władzy nad Pomorzem przez Przemysła II. Brak informacji o kanclerzu książęcym po 1285 r. wiązać można natomiast z antywielkopolskimi wystąpieniami, jakie miały w owym czasie miejsce w księstwie wschodniopomorskim.

Próby poszukiwania odpowiedzi na pytania o czas istnienia urzędu kanclerskiego i powody jego ustanowienia, pozwoliły zatem ustalić, że — nie mając żadnych wcześniejszych tradycji organizacyjnych — kancelarie wschodniopomorskie tworzono, opierając się na doświadczeniach duchownych niemieckich. Były to zatem kancelarie bez urzędów kanclerza i podkanclerzego, którego istnienie na Pomorzu za panowania Sobiesławiców wymaga zresztą odrębnego opracowania. Kanclerz pojawił się tu przejściowo za panowania Sambora II i Mściwoja II, ale wyłącznie z przyczyn politycznych i ideologicznych⁴⁰.

The Office of the Chancellor during the Reign of Mściwoj II (1226–1294), the Duke of Eastern Pomerania

Summary

The article discusses the origin and duration of the office of the chancellor during the reign of Mściwoj II. Up to now, Polish historiography has recognised the existence of this office from the outset of the independent rule of Mściwoj over united Gdańsk Pomerania until his death in 1294. Eastern Pomeranian sources, however, mention Ludger, the duke's chancellor, only in the years 1279–1285. These caesurae have inspired the author to take a closer look at the political circumstances in which the office in question emerged in Gdańsk Pomerania. Consequently, she has linked Ludger's first appearance as chancellor with the increasingly close contacts between Pomerania and Greater Poland after the assembly in Łąd, maintaining that the chancellor did not join the group of ducal officials until the convention of Kępno (1282). Duke Przemysł II, who at the time became the feudal lord of Gdańsk Pomerania, adapted the hierarchy of Pomeranian offices to that of Greater Poland. The author connects the Pomeranian–Greater Poland relations also with the fact that after May 1285 the office of the chancellor disappeared not only from documents but from the range of Eastern Pomeranian offices, an event which she associates with a conspiracy led by Dziwan against Greater Poland. Moreover, A. Gut regards it as unfounded to acknowledge that each priest of the parish church of St. Catherine in Gdańsk was the successive chancellor of Eastern Pomerania, as has been the custom in heretofore historiography. In the light of the sources, none of the later parish priests of Gdańsk held the office of chancellor, while Piotr Święca, the consecutive chancellor of Eastern Pomerania mentioned in sources from the time of Władysław Łokietek, was not appointed to a Church post in Gdańsk but was the *praepositus* of Kalisz.

In the opinion of A. Gut, Ludger was the only chancellor of Mściwoj II, and the office itself functioned in the years 1285–1285 exclusively due to the close political relations between Pomerania and Greater Poland.

⁴⁰ Janowi *de Lugendorf*, kanclerzowi Sambora II, autorka poświęciła oddzielny referat wygłoszony na konferencji zorganizowanej przez Uniwersytet Warmińsko–Mazurski w Olsztynie pt. *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku*, która odbyła się w Ostródzie w dniach 7–9 XII 2004 r.